

הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן

מאת

מרדכי עקיבא פרידמן

לפני מאה וארבעים שנה לערך קבע שטיינשניידר, שר' שלמה בר' נתן, מחבר סידור גדול מן המאה השתים-עשרה, סידור שעד היום לא פורסם, היה 'סג'למאסי', היינו מסג'למאסה שבדרום מרוקו. קביעה זו חוזרת על עצמה בספרות המדעית עד היום הזה. אין צריך לומר שזיהוי מקום חיבורו של הסידור הוא בעל חשיבות לחקר תולדות התפילה ותחומים רבים אחרים של ההלכה, וזאת בגלל אופיו המקיף של הספר. כך, למשל, עסקתי במקום אחר בנוסח של 'שטר כתובת שליחות' המובא בפרק כח של הסידור, נוסח שיש בו כמה יסודות אופייניים למסורת הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים (לצד יסודות אופייניים למסורת הבבלית).¹ לאחרונה בדק ש' צוקר בדיקה יסודית את שאלת מוצאו של הסידור.² הוא מראה שמלכתחילה היה מוצאו הסג'למאסי של ר' שלמה בר' נתן תלוי על השערה מפוקפקת בלבד. יתר על כן, הוא מביא הוכחות רבות שמוצאו של הסידור איננו מצפון אפריקה כלל אלא מן המזרח, ממערב פרס.

אתיחס כאן אך ורק ל'הוכחה חותכת' שמביא צוקר מהלכה אחת שבסידור לקביעתו שהסידור נכתב בארץ השוכנת למזרח אל ארץ-ישראל. ואלה דבריו:

מאחת ההלכות שבסידור אפשר להביא הוכחה חותכת על היותו חיבור מזרחי. לקביעתה של הלכה קדומה אחת, שפתחי בתי כנסיות צריכים לפנות למזרח, שיש לה מקור בתוספתא והביאה הרי"ף וחזר והביאה גם הרמב"ם, מוסיף ר' שלמה בר' נתן, שגם פתח התיבה שנהגו לשים בה את ספר התורה ולהציבה בחלק הקדמי של בית הכנסת, צריך לפנות למזרח. בהלכות בית-הכנסת ('ואגבאת בתי כנסיות'), בפרק טו של הסידור (בדף 106א) אנו קוראים:

1 M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo Geniza Study*, II, New York & Tel-Aviv 1981, pp. 114-129 ('יסודות אופייניים' וכו') [ראה שם, עמ' 118, 129], אבל אין זה נכון לומר שאני מציין את השטר 'כאופייני לכתובות כפי מסורת ארץ-ישראל', כמו שכותב צוקר [בהערה הבאה], עמ' 743.

2 ש' צוקר בשיתוף א' ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-750. כסיסמה בראש מחקרו קובע צוקר: 'שבשחא כיון דעל על'.

ומן אלואגב אן [אלכניסה] יכון באבהא יפתח אלי גהה אלשרק ואמא תרתיב גלוס אלגמאעה פיהא אן תכון אלשיון אלפצ'לא פי צדרהא ווגההם מסתקבלה אלגמאעה וכדלך³ וצ'ע אלתיבה אלתי פיהא ספר תורה באבהא יפתח לאסתקבאל אלגמאעה וט'הרהא אלי מאילי אלהיכל (= והדין שיהא פתחו של בית-הכנסת פונה אל המזרח, וסדר ישיבת העדה בו, שיהיו הזקנים הנכבדים בחלקו הקדמי ופניהם אל העדה, וכך גם מקום התיבה, שבה ספר תורה — פתחה יהיה פתוח אל מול העדה וגבה אל ההיכל).

מן המלה 'כדלך' ברור, שלדבריו יש קשר בין כיוון פתח בית הכנסת לכיוון פתח התיבה, ואם פתחים אלו, שדינם לפנות לצד המנוגד לחלקו הקדמי ('צדר') של בית הכנסת, מכוונים למזרח, כיוון התפילה לירושלים ממקומו של המחבר הוא מערבה, והוא שרר אפוא במזרח, ולא בצפון-אפריקה⁴.

עד כאן דבריו של צוקר. ונעלם ממנו שמלבד ההלכה בדבר כיוון פתחי בית-הכנסת שבתוספתא מגילה ג', כב (מהדורת ליברמן, עמ' 360) — נמצאת שם, בהלכה כא גם ההלכה בדבר מקום הנחת התיבה, יחד עם סדר ישיבתם של הזקנים:

כיצד היו⁵ זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחריהן כלפי קודש. כשמניחין את התיבה פניה כלפי העם ואחריה כלפי קודש...

את ההלכה הזאת הביא הרי"ף⁶, וחזר והביאה גם הרמב"ם (ואחרים)⁷. על-פי הברייתא הזאת ברור שהמילה 'כדלך' (= וכמו כן) בהלכה שבסידורו של ר' שלמה בר' נתן, משווה בין כיוון התיבה, כשמניחים אותה, לכיוון הזקנים בישיבתם, השנוי בבבא שלפניה, ולא דווקא לכיוון פתחי בית-הכנסת, השנוי בבבא שלפני פניה. למעשה, אין ר' שלמה בר' נתן אלא מתרגם את ההלכה שבתוספתא. עיון חדש בתרגום של דבריו — בשינויים קלים — יבליט את הדמיון:

וסדר ישיבת העם בו⁸, שיהיו הזקנים האצילים⁹ בחלקו הקדמי ופניהם כלפי העם,

- 3 ההדגשה היא של צוקר.
- 4 צוקר, שם, עמ' 744-745. לא בדקתי את נוסח הסידור, ואני סומך בזה על העתקתו של צוקר.
- 5 תיבה זו נמצאת בכתב-היד של התוספתא אבל חסרה אצל רוב עדי הנוסח האחרים, ראה: מ"ע פרידמן, 'על סדר הישיבה בבתי-כנסת קדומים', קדמוניות כז (תשנ"ד), עמ' 64, הערה 3.
- 6 מסכת מגילה, סימן אלף קלו. אני מעתיק ממהדורת הפקסימלה: ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי, כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים באמריקה 692 Rab., מהדורת ש"י פרידמן, ירושלים תשל"ד, א, עמ' 21: 'כיצד זקנים יושבים, פניהם כלפי העם אחוריהם כלפי הקדש, וכשמניחין התיבה פניה כלפי העם ואחוריה כלפי הקדש' וכו'.
- 7 הלכות תפילה יא, ב-ג.
- 8 השווה הלכות תפילה יא, ג: 'כיצד העם יושבין בבתי כנסיות? הזקנים יושבין' וכו'.
- 9 או: 'אנשי מעלה', 'הצדיקים', 'החסידים', ולא כל זקן בא בשנים. על המידה 'פצ'לי' ומשמעותה בכתבי הגנויה (ובכתבי הרמב"ם) ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, V, Berkeley, Los

וכמו כן הנחת התיבה שיש בה ספר תורה¹⁰ — פתחה יהיה פתוח כלפי העם ואחריה כלפי ההיכל¹¹.

כמו הרמב"ם (ושלא כסדר ההלכות בתוספתא ואצל הרי"ף) מקדים ר' שלמה בר' נתן את ההלכה העוסקת בפתיחת שערי בית-הכנסת למזרח. אבל אין זה משנה את משמעותם של הדברים. הרמב"ם אף מקדים לסדר ישיבת העם את ההלכה שעניינה הנחת התיבה, שהרי היא שייכת לתיאור המבנה¹², ור' שלמה בר' נתן (כמו הרי"ף) שומר כאן על הסדר המקורי שבתוספתא.

התוספתא מגילה ג', כב (מהדורת ליברמן, עמ' 360) לומדת ש'אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח', מן הכתוב בבמדבר ג', לח: 'והחונים לפני המשכן קדמה לפני אהל מועד מזרחה'. רבותינו הראשונים והחוקרים חלוקים בפירוש הברייתא הזאת. יש אומרים שכיוון התפילה הוא מערב, מפני שהברייתא נשנתה במזרחה של ירושלים; אבל במקום אחר — פתחי בית-הכנסת לא צריכים להיקבע במזרחו אלא בצד שמול הכיוון שמתפללים בו לירושלים¹³. קשה להלום פירוש זה, הן בגלל הלשון הסתמית של ההלכה שבתוספתא ברישא שלה והן בגלל הלימוד מן הפסוק בסיפא שלה. אחרים אומרים, שהתנא של הברייתא סבר ש'שכינה במערב' — ולעולם פתחי בית-הכנסת יפתחו למזרח ויתפלל אדם למערב¹⁴. ועוד אחרים סוברים, שקבעו את כיוון התפילה למערב כדי להוציא מלבם של המינים, המתפללים לצד מזרח¹⁵. ואולי ראה התנא בכיוון פתחי בית-הכנסת מעין גזירת הכתוב ותו לא, ואפשר, אפוא, שלדעתו צריך תמיד לפתוח את פתחי בית-הכנסת לצד מזרח גם אם כיוון התפילה — לירושלים — לא יהיה למערב אלא לכיוון אחר¹⁶.

194-196, pp. Angeles and London, 1988, (להלן: גויטיין, חברה). בר"ן למסכת מגילה, פרק ד, סימן אלף קלו: 'וזקנים, דהיינו חכמים, יושבין כנגד העם' וכו'. עיין עוד אצל מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים — עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, יד (תשנ"ו), עמ' 282-283, הערה 149.

- 10 בהלכות תפילה יא, ב: 'התיבה שיש בה ספר תורה'.
- 11 בניגוד ללשון התוספתא, 'כלפי קודש', אצל הרמב"ם: 'כלפני ההיכל', והיא היא — ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה למגילה, עמ' 1199, ד"ה: כיצד. הדמיונות בין לשון ר' שלמה בר' נתן ללשון הרמב"ם, שצינתי כאן ולהלן, ראויים לעיון נוסף.
- 12 ראה: י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, מוסד ביאליק והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 197.
- 13 ראה תוספות עירובין יח ע"ב ד"ה ולא אחורי בית הכנסת ועוד: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ג, ניו-יורק תש"א, עמ' 392-393 (ושם משער שאולי זאת ברייתא בבבלי, עיין שם).
- 14 בבא בתרא כה ע"א-ע"ב. ראה תוספות עירובין שם; תוספתא ברכות ג, יד-טז (מהדורת ליברמן, עמ' 15-16); תוספתא כפשוטה לברכות, עמ' 44, ד"ה: מכוונין, עמ' 45, ד"ה עומדין; גינצבורג, שם, עמ' 370 ואילך, עמ' 378-379, 392-393.
- 15 ראה: תוספתא כפשוטה למגילה, עמ' 1200, והספרות שצוינה שם; עיין גינצבורג, שם, עמ' 374 ואילך; צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 29 והערה 30.
- 16 ראה אצל צוקר, עמ' 745, הערה 44 (המציין אף לליברמן) על העדויות הארכיולוגיות שכיוון הפתח לצד מזרח לא היה תלוי בכיוון התפילה. גינצבורג (שם, עמ' 393), לעומת זאת, מביא 'עדי סתירה' מן הארכאולוגיה נגד שיטת הרי"ף והרמב"ם (ראה להלן בסמוך) המפרשים את התוספתא לחייב תמיד

יהיה פירוש התוספתא אשר יהיה, אין לשאול אותן שאלות בדבר פירוש ההלכה אצל הרי"ף ובוודאי שלא לגבי זו שאצל הרמב"ם. אלה קבעו על-פי הברייתא שפתחי בית-הכנסת נפתחים תמיד למזרח ללא כל יחס לכיוון התפילה, שהוא דווקא לירושלים — ועל-פיו נקבע מקום הנחת התיבה.¹⁷ מתברר שאותם דברים נאמרים בקשר לר' שלמה בר' נתן, ומן האמור כאן פשיטא שמתוכתב 'כד'לך', המשווה את כיוון הנחת התיבה לכיוון ישיבת הזקנים, אין ללמוד כלום על מקומו ומוצאו של מחבר הסידור.¹⁸

נתוספת בשעת ההגהה: רשימה זו נשלחה למערכת בשנת תשנ"ה. לאחר מכן ראה אור תרגום הסידור הנזכר: סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל, אב בית דין מן העיר סיג'למסה, המכונה גם אלגבאלי, תרגם ש' חגי, ירושלים תשנ"ה. אין לספר מבוא אלא דברים קצרים ובלתי שלמים שנכתבו 'בפתח הספר'. חגי דן שם, עמ' 5–6, בייחוס מחבר הסידור לסג'למסה, ובין השאר נדרש למאמרו של צוקר. ואשר הזכיר שם, כי מצא 'בקטע כ"י אדלר שרבינו מכונה הגבילי אב בין דין', כוונתו בוודאי לכתב-יד אדלר 3067.7. ENA. ואמנם שם כתוב שם המחבר: 'גלגל מרינו ורבינו שלמה הדין (=הדיין) המופלא החכם והנבון המעולה בית דין הגון זכר צדיק לברכה בר נתן אל גבילי זי"ת' (= 'רוח ה' תניחנר'); ראה: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 156. בהמשך כותב חגי: 'לכאורה היה ניתן לומר שרבינו הוא רבי שלמה הגבילי שנוכר בתשובת הרמב"ם (בלאו סימן ק"...) ואם כן היה מתימן כיון ש"ד'ו ג'בלה" היתה בירתה' וכו', וראה שם עוד, עמ' 1. אמנם כפי שכתב גויטיין (התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 121, ורמז לו צוקר בלי להזכיר את שמו אלא: "ספר התימנים" בלבד), מתברר שאותו 'מ' שלמה ידידיע אלגביל' בא מן העיר ד'ו ג'בלה, בירתה של תימן. אולם אלגבילי לחוד ואלגבילי לחוד. 'אלגבילי' היינו שבא מן העיר ג'ביל שמצפון לבירות (ראה, למשל: גויטיין, חברה, ב, עמ' 81). במקום אחר ציין גויטיין שכדאי לבדוק בכתב-היד של התשובה הנזכרת, שמה כתוב שם שאותו אדם נקרא 'אלגבילי', שם משפחה מצוי בגניזה, ולא 'אלגבילי' (S.D. Goitein, 'Maimonides as Chief Justice', JQR, XLIX [1959], p. 197, n. 23). כותב הטורים האלה בדק תצלום כתב-היד, ואכן כתוב שם 'אלגבילי', כנדפס. אגב אורחא, אעיר, שקטע מתעודה שנכתבה בג'ביל נמצא בכתב-יד מאוסף הגניזה שבספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר: JRL B 7597. בין כך ובין כך, למדנו שר' נתן, אביו של ר' שלמה מחבר הסידור, נקרא 'אלגבילי', כלומר שהוא או אחד מאבותיו בא מן ג'ביל שבלבנון, ויש להבין מכך שר' שלמה לא חי שם.]

פתיחת פתח בתי-הכנסת למזרח. מתברר שיותר משיטה הלכתית אחת באה לידי ביטוי בערויות הארכיולוגיות השונות.

17 הרי"ף קובע את כיוון התפילה בברכות, פרק ד, סימן קו; הרמב"ם, בהלכות תפילה ה, ג; יא, ב–ג. קשה לראות בהגהות מימוניות להלכות תפילה יא, ב (סימן ד), המביא את שיטת התוספות הגיל, שהתנא ששנה את הברייתא בתוספתא היה למזרחת של ירושלים — פירוש להלכה אצל הרמב"ם (כדברי צוקר, עמ' 745, הערה 48). מכל מקום בדבר המשמעות הפשוטה אצל הרמב"ם ראה: רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, ספר אהבה ע"פ כ"י חתום בעצם כ"י, מהדורת נ"א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, הוצאת מעליות, ירושלים תשמ"ד, עמ' שסח. ועיין עוד פירוש המשניות לרמב"ם לבכא בתרא ב, י, מהדורת קאפח, עמ' קג; וראה: גינצבורג, שם, עמ' 382–383.

18 אגב אורחא, אעיר על דברי צוקר (שם, עמ' 746) שאצל ר' סעדיה בר' יהודה, מעתיק הסידור, אין משרת הרמב"ם 'מכונה בראש וראשונה "נגיד"', כפי כינויה הרשמי במצרים. כבר לפני שנים הוכיח גויטיין (חברה, ב, עמ' 26, 526, הערה 17, והספרות שצוינו שם), שהרמב"ם לא נשא את התואר 'נגיד'.